

מנחם בקר / ירושלים

דרכים בהוראת משניות ממסכת 'שבת'

א. הוראת משניות ממסכת 'שבת', לפי תכנית הלימודים החדשה בבתי"ס הממ"ד

חכמינו ז"ל אמרו במסכת חגיגה, שהלכות שבת' הן מקרא מועט הלכות מרובות. ואכן, התורה אינה מפרטת את המלאכות האסורות בשבת, אלא כותבת בצורת כלל: 'לא תעשה כל מלאכה'. אולם חכמינו ז"ל פרשו לפנינו יריעה רחבה של הלכות שבת במסכת הגדולה ביותר בש"ס (כ"ד פרקים במסכת 'שבת', ועליהם נוספו י' פרקים במסכת 'עירובין').

עובדה זו מטילה תפקיד מיוחד על עורכי תכניות הלימודים במשנה. שכן ברור לכול, שאין ללמד בבית הספר היסודי אלא חלק מן החומר הרב הנוגע להלכות שבת. לפי תכנית הלימודים החדשה, שהופעלה בשנת תשכ"ח, מלמדים בשנת הלימודים השישית (גיל הלומדים: 11 – 12) משניות ממסכת 'שבת' (מתוך 95 משניות שמלמדים בכל שנת הלימודים השישית), לפי הפירוט הבא:

פרק יב, משניות א – ג

פרק יג, משניות ו – ז

פרק טו, משניות א – ב

פרק טז, משנה ז

פרק יז, משנה ב

פרק כא, משניות ב – ג

פרק כב, משנה ג

1 א, ח.

2 שמות כ, י ועוד.

ב. חלוקת החומר הנלמד במסכת 'שבת' ליחידות לימוד

כלל גדול הוא בדידאקטיקה: על המורה לארגן את עבודתו מראש למשך כל שנת הלימודים. בדרך זו הוא ילמד 'חומר מתוך חומר', ולא יורה 'חומר ועוד חומר'. גישה זו מצריכה מבט מקיף על פנית הכניית הלימודים השנתית ובחינת התלמידים, ספרי לימוד וספרי עזר קיימים, ועוד. מנקודת מבט זו, על המורה לבחון את המשניות הנלמדות במסכת 'שבת' במסגרת ה'פנסום' השנתי הנלמד בכיתה ו'. 'פנסום' זה כולל 95 משניות, המלוקטות מעשר מסכתות, ולהוראתן מוקדשות כ-70 שעות הוראה (2 שעות בשבוע במשך כל שנת הלימודים, וכעשר שעות נוספות בפרוס החגים, כלומר: בסוף אלול ובתשרי וכן בימים שבין פורים לחופש פסח). אם ניקח בחשבון, שעל המורה להקדיש זמן מיוחד (לפעמים עד כדי שיעור שלם) לדברי פתיחה על נושאי המסכת החדשה (כולל: מקורות מן התורה והבהרה מוקדמת של מושגי יסוד), ובמקביל לכך עליו לייחד שיעורי חזרה מיוחדים בגמר לימוד המסכת (כולל: מבחנים בכתב ובעל-פה), נגיע למסקנה שלהוראה פרונטאלית רגילה יעמדו לרשות המורה 50 – 55 שעות לימוד בשנה. המסקנה העולה מבדיקה זו היא, שמורה המבקש להקיף במרוצת שנת הלימודים את כל החומר הכלול בתכנית (95 משניות כנ"ל), צריך להספיק בממוצע שתי משניות בכל שיעור. לדעתנו, אין הספק זה מעבר ליכולת של כיתה ו' רגילה. אולם אין להתעלם מכך, שבמקרים לא מעטים אנוס המורה לצמצם את היקף החומר הנלמד בשיעור אחד למשנה יחידה, מסיבות של תכנים מרובים במשנה (בייחוד אמורים הדברים בפתיחת מסכת חדשה) או מסיבות של תלמידים איטיים (מה שנקרא בפינו כיום: 'טעוני טיפוח').

אני מציע למורים ללמד את 12 המשניות במסכת 'שבת' במשך תשעה שיעורים, לפי הפירוט הבא:

- שיעור 1: פרק יב, משנה א
- שיעור 2: פרק יב, משניות ב – ג
- שיעור 3: פרק יג, משניות ו – ז
- שיעור 4: פרק טו, משניות א – ב
- שיעור 5: פרק טז משנה ח
- שיעור 6: פרק יז, משנה ב
- שיעור 7: פרק כא, משניות ב – ג
- שיעור 8: פרק כב, משנה ג
- שיעור 9: חזרה על המשניות שנלמדו במסכת 'שבת'.

ג. ניתוח ענייני ודידאקטי של יחידת
הלימוד הראשונה במסכת 'שבת'

חומר הלימוד: פרק יב, משנה א

הבונה – כמה יבנה ויהא חייב? הבונה כל שהוא, והמסתת, והמכה בפטיש ובמעצד; הקודח כל שהוא – חייב. זה הכלל: כל העושה מלאכה, ומלאכתו מתקיימת בשבת, חייב.

רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה – חייב, מפני שהוא כמתקן מלאכה.

יחידת הלימוד שלפנינו היא הראשונה במסכת 'שבת', ועובדה זו מטביעה חותם מכריע על קביעת מטרות השיעור ושלבי ביצועו. חלק נכבד מן המטרות הלימודיות של השיעור אינו מעוגן במשנה הנלמדת, אלא שייך לתחום של מסכת 'שבת' בכללותה. על המורה לדאוג, שעל שולחנו של כל תלמיד יהא ספר תנ"ך (או חמישה חומשי תורה). רצוי גם, שלכל תלמיד (ולפחות לכל קבוצת תלמידים) יהא סדר 'מועד' בכרך אחד או ספר משניות שלם. בספר התנ"ך יעיינו התלמידים כדי לוודא, שהתורה מצווה על שמירת השבת במקומות רבים ובהקשרים שונים. אולם בשני מקומות ייעשה עיון אינטנסיבי במיוחד: בשמות פרק כ ובשמות פרק לה. העיון בשמות פרק כ נועד להשגת מוטיבאציה ללימוד תורה שבעל-פה בכלל ולימוד משנה בפרט. שכן מתוכו עומדים התלמידים על העובדה, שמצווה חשובה ביותר כשמירת שבת אינה נמסרת בתורה הכתובה על כל פרטיה ודקדוקיה, כי אם בלשון כללית ביותר: 'לא תעשה כל מלאכה'. הקורא פסוק זה שואל מיד: מהי מלאכה האסורה בשבת? וכדי להשיב על כך נזקק הוא לעיין בתורה שבעל-פה, ובראש ובראשונה במשניות שבמסכת 'שבת'.

העיון בשמות פרק לה נועד לתת תשובה עניינית ראשונה לשאלת התלמידים: אילו הן המלאכות האסורות בשבת? כאן עומדים התלמידים על העובדה, שהתורה מקדימה אזהרה על איסור מלאכה בשבת לפני שהיא מצווה על מלאכת המשכן. מכאן למדו חז"ל, שכל מלאכה שהיתה בעשיית המשכן אסורה בשבת. בדרך זו הגיעו חכמי ישראל לרשימה מפורטת של שלושים ותשעה 'אבות-מלאכות' (כגון: זורע, קוצר, אופה, צובע וכדומה).

שלב זה מצריך עיון במסכת 'שבת' פרק ז, משנה ב. במשנה זו כלולים כל ל"ט 'אבות-מלאכות', ולכן חשוב שהתלמידים יעיינו בספר משניות הכולל את כל מסכת 'שבת' ויקראו לפחות דוגמאות אחדות מ'אבות-המלאכות' שבמשנה, וכן את הסיכום 'הרי אלו אבות מלאכות ארבעים חסר אחת' שבסוף משנה זו.

עתה חייב המורה להבהיר את המושג 'תולדות', בעזרת דוגמאות מן החיים. רצוי לציין, שה'תולדות' דומות ל'אבות המלאכות' בפעולה או במטרה.

דוגמא לאב ותולדה הדומים זה לזה בפעולה: הטוחן גרגרי תבואה לקמח עושה 'אב מלאכה'; והשוחק קפה במטחנה או המרסק גוש עפר לפירורים עושה תולדה של 'טוחן'.

דוגמא לאב ותולדה הדומים זה לזה במטרה: הזורע תבואה באדמה עושה 'אב מלאכה'; והמשקה אדמה זרועה עושה תולדה של 'זורע'.

*

אין ספק, שהבהרת המושגים 'אבות-מלאכות' ו'תולדות' האסורים בשבת היא מטרה הלימודית המרכזית בשיעור. משום כך ראוי להקדיש לעניין זה זמן רב ככל האפשר ולתרגל זאת עם התלמידים בדרכים שונות ומגוונות. להלן שלוש הצעות לתרגול בנושא של 'אבות' ו'תולדות':

א. המורה רושם בשורה א שלושה (או יותר) 'אבות מלאכות', וכשורה ב שלוש (או יותר) 'תולדות'. על התלמידים לשייך כל 'תולדה' ל'אב מלאכה' המתאים.

ב. המורה רושם בשורה אחת 3-4 מלאכות, ועל התלמידים לזהות את 'אב המלאכה' ולהפרידו מן ה'תולדות'.

ג. המורה רושם 10-15 מלאכות, ועל התלמידים לסדר מלאכות אלה בקבוצות של 'אבות מלאכות' ותולדותיהם.

מובן מאליו, שככל שהכיתה מתקדמת יותר יעמיד המורה בפניה משימות קשות יותר, על-ידי הצגת רשימות גדולות ומגוונות של מלאכות האסורות בשבת. בכיתה מתקדמת מאוד יעמיד המורה אתגר נוסף בפני התלמידים: להציע 'תולדות' משלהם ל'אבות מלאכות' נתונים.

*

מטרה לימודית נוספת בשיעור זה: לימוד הענשים המוטלים על עושה מלאכה בשבת. על המורה להבהיר לתלמידים, עד כמה חמור ענשו של עושה מלאכה בשבת. רצוי גם להכתיב לתלמידים את שלושת הדינים הבאים, ולדרוש מהם לשננם בעל-פה:

- א. העושה בשבת 'אב מלאכה' או 'תולדה' במזיד, ועדים התרו בו לפני המעשה שלא לעשות את המלאכה האסורה – חייב סקילה.
 ב. העושה בשבת 'אב מלאכה' או 'תולדה' במזיד, ועדים לא התרו בו לפני המעשה – חייב כרת (מיתה קודם זמנו).
 ג. העושה 'אב מלאכה' או 'תולדה' בשוגג – חייב להביא קרבן חטאת.

*

רצוי מאוד להעמיד את התלמידים על ההלכה, שכל איסורי השבת אינם חלים במקרה של 'פיקוח נפש'; וכשיש סכנה לחיי אדם מצווה לחלל את השבת לשם הצלת חיים (כך, למשל, חייבים לעזור בכיבוי דליקה בשבת, המסכנת חיי אנשים; וכן מחללים שבת כדי להציל חולה, על פי הוראת רופא). את זאת למד רבי שמעון בן מגסיא מן הכתוב 'ושמרו בני ישראל את השבת' – אמרה תורה: חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה! על יסוד הלכה זו, מצווה להשיב מלחמה לאויב גם בשבתות ובמועדים; ובשעת הצורך מחללים את השבת כדי להכין כלי נשק ועמדות הגנה מפני אויב ומתנכל.

* * *

ביצוע המטרות הלימודיות הנ"ל מותיר למורה מעט מאוד זמן ללימוד המשנה, הכוללה בשיעור זה. עם זאת חשוב לקרוא את המשנה, ולהבליט שני 'אבות מלאכות' המוזכרים בה: א) הבונה; ב) המכה בפטיש (רצוי שהתלמידים ימצאו 'אבות מלאכות' אלה ברשימת ל"ט המלאכות שבפרק ז, משנה ב). על המורה להדגיש את הכיטוי 'כל שהוא' שבמשנה ולהגיע למסקנה, שמחמירים בעשיית מלאכה בשבת ומחייבים את העושה ב'כל שהוא' (עניין זה מנמק המורה, שבמלאכות שונות חשוב תיקון כל שהוא). כמו כן חשוב להבליט את המשפט השני שבמשנה, המביא את הכלל בדיני עשיית מלאכה בשבת (רצוי שהתלמידים ילמדו בעל-פה כלל זה). לעומת זאת אין להאריך בדברי רשב"ג שבסוף המשנה, ובכיתות איטיות אפשר גם לפסוח על דבריו.

*

בסיכום ניתן לומר, שבשיעור זה המטרות הכלליות (איסורי מלאכה בשבת: 'אבות מלאכות' ו'תולדות'; הענשים המוטלים על עושי מלאכה בשבת; דין

'פיקוח נפש' וכו') הן עיקר, והמטרות העולות מן המשנה הנלמדת הן בבחינת סדן ובסיס, שעליהם עושה המורה את מלאכת ההוראה.

ד. ניסוח סעיפי עבודת הכנה ועבודת חזרה ליחידת הלימוד הנ"ל (שבת יב, א)

הערה מקדימה: הלימוד האקטיבי מצד התלמיד נעשה בעיקר, בשהוא יושב לבדו מול חומר הלימוד ומוטלות עליו ביצוע משימות לימודיות מוגדרות. משום כך חשוב להטיל על התלמידים משימות רבות ומגוונות ככל האפשר, לפני השיעור (עבודת הכנה) ולאחר השיעור (עבודת חזרה). ניסוח העבודות צריך להיות ברור ופשטני, ועל התלמיד לחוש כאילו הפנייה נעשית במיוחד אליו.

כדוגמה שלפנינו ערוכים סעיפי העבודה בשתי קבוצות: א) עבודות חובה לכל התלמידים; ב) עבודות רשות, המיועדות בעיקר לתלמידים מתקדמים (עבודות אלו מסומנות ב-*). ההבחנה בין עבודות הכנה לעבודות חזרה חשובה כגישה וקריטריון, אך למעשה ניתן לעתים להעביר סעיף זה או אחר מתחום אחד למשנהו.

נציין עוד, שעל המורה להבהיר לכל התלמידים בכיתה את הסעיפים הטעונים הבהרה, ובשעת הצורך רצוי לבצע בכיתה כמה מסעיפי העבודה (בכתב או בעל-פה) בהדרכת המורה.

עבודת הכנה:

1. בשיעור זה אתה מתחיל ללמוד מסכת 'שבת'.
2. באיזה סדר, מששת סדרי המשנה, כלולה מסכת 'שבת'? (נמק!)
3. מסכת 'שבת' עוסקת במצוות יום השבת, ובעיקר במלאכות האסורות בשבת. עיין בספר משניות שלם (או בסדר 'מועד') ומצא כמה פרקים כלולים במסכת 'שבת'.
- 3*. בסדר 'מועד' (השני בששת סדרי המשנה) כלולות מסכתות שונות, הדנות בחגי ישראל שבשנה.

- א) רשום בטבלה שלפניך שמות של חמישה חגים, וציין בכל חג את שם המסכת שדנה בו.
- ב) מדו נערכה מסכת 'שבת' בתחילת סדר 'מועד'?

שם החג	שם המסכת

4. מאלכות עיקריות האסורות בשבת נקראות בלשון חכמינו ז"ל: 'אבות' - מלאכות'.
- עיינן במסכת שבת פרק ז, משנה ב, וכתוב דוגמאות אחדות ל'אבות מלאכות' האסורות בשבת.
- *5. יעקב ויוסי גרים בשכנות ולומדים באותו בית ספר בכיתה ו. בימי שבת נוהגים להתפלל בבית הכנסת שבשכונה, ואחרי התפילה משתתפים הם בשיעורי משנה ודינים הנערכים בבית הכנסת.
- באחת השבתות, כשהנערים היו בדרכם הביתה, הופתעו לראות יהודי דתי הנוסע במכונית 'מגן דויד אדום' בכביש שליד השכונה. אולם מיד הבינו הנערים, שאין היהודי הדתי מחלל שבת בנסיעה זו.
- מדוע נכון לומר, שהיהודי הדתי שנסע בשבת במכונית 'מגן דויד אדום' לא חילל את השבת?
6. חכמינו ז"ל קבעו כלל גדול בהלכות שבת: 'פיקוח נפש דוחה שבת'.
- כתוב שלוש דוגמאות מן החיים למקרים של 'פיקוח נפש' הדוחה שבת.

עבודת חזרה:

1. התורה אינה מפרטת את המלאכות האסורות בשבת, אלא כותבת בצורת כלל: 'לא תעשה כל מלאכה'.
- כיצד קבעו חכמינו ז"ל את המלאכות העיקריות ('אבות מלאכות') האסורות בשבת? (תן דעתך לסמיכות הפרשיות בשמות פרק לה?)
2. השלם את המלים החסרות במשפטים הבאים (מלה לכל קו):
- חכמינו ז"ל קבעו _____ 'אבות מלאכות', האסורים בשבת מן התורה. מלאכות נוספות, הדומות ל' _____ בפעולה או במטרה, נקראות '_____.'
- *3. לפניך שתי רשימות של מלאכות האסורות בשבת (כל רשימה כוללת ארבע מלאכות).

רשימה 1

- (א) זיבול אדמת גינה; (ב) ניכוש עשבים שוטים;
(ג) חרישת תלם בשדה; (ד) סיקול אבנים בשדה.

רשימה 2

- (א) פרישת אוהל לצל; (ב) פתיחת מטריה למחסה מגשם;
(ג) חיבור צינורות מים; (ד) סתימת נקב בקיר.
- מצא בכל רשימה את 'אב המלאכה' ואת 'תולדותיו' (הוסף נימוק לתשובתך?)

דרכים בהוראת משניות ממסכת 'שבת'

4.* לפניך רשימה של עשר מלאכות האסורות בשבת: חמישה 'אבות מלאכות' ותולדותיהם.

ערוך את עשר המלאכות בחמש קבוצות מתאימות (בכל שורה: אב ותולדה שלו).

האב	התולדה

(1) זריעת תבואה	(2) קצירת תבואה.
(3) שתיקת גרגרי קפה.	(4) השקיית שדה זרוע.
(5) קטיפת פרחים.	(6) צילום תמונה.
(7) תפירת כפתור.	(8) טחינת גרעינים.
(9) כתיבת מלים.	(10) הדבקת ניירות.

5. במסכת 'שבת' פרק ז, משנה ב, מוזכר 'הבונה' בין שלושים ותשעה 'אבות מלאכות' האסורים בשבת.

מה שואלת משנתנו על 'הבונה' בשבת, ומה משיבה המשנה על שאלה זו?

6. 'הבונה והסותר, המכבה והמבעיר, המכה בפטיש, המוציא מרשות לרשות – הרי אלו אבות מלאכות... 5'

אילו 'אבות מלאכות' מרשימה זו מוזכרים במפורש במשנתנו?

7. התורה מחמירה מאוד באיסורי מלאכה בשבת, ומחייבת את האדם העושה מלאכה בשבת ב'כל שהוא'.

רשום בטבלה שלפניך את הענשים המוטלים על עושי מלאכה בשבת.

פרטי החטא	העונש המוטל על החוטא
עשיית מלאכה במזיד בעדים ובהתראה	
עשיית מלאכה במזיד בלא התראה עדים	
עשיית מלאכה בשוגג	

8. במשנתנו נאמר, ש'הבונה כל שהוא' חייב במזיד מיתה ובשוגג חטאת. כתוב נימוק קצר לדין זה שבמשנה.

9.* 'כל הגומר בשבת, תולדה דמכה בפטיש הוא' (רבנו עובדיה).

הסבר הלכה זו ונמק אותה. (תן דעתך לשימוש הנעשה בפטיש בשעת גמר המלאכה!)

10. כל ל: 'כל העושה מלאכה, ומלאכתו מתקיימת בשבת, חייב.

א) למד בעל-פה את הכלל המובא כאן.

ב) כתוב בלשונך כלל זה.

11* 'רבן שמעון בן גמליאל אומר...'

(א) במה חולק רבן שמעון בן גמליאל על דעתו של תנא קמא בדין 'מכה בפטיש'?

(ב) נסח את ההלכה הפסוקה במחלוקת זו.

12*. ממאמרי חכמינו ז"ל על השבת:

א. 'זכור את יום השבת לקדשו' – במה אתה מקדשו?
במקרא ובמשנה, במאכל ובמשתה, בכסות נקייה ובמנוחה?

ב. לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בדברי תורה?

ג. כל המשמר שבת, כאילו קיים כל התורה כולה?

ד. שקולה שבת כנגד כל המצוות?

למד בעל-פה מאמרי חז"ל אלה.

- 6 שמות כ, ח.
- 7 תנא דבי אליהו כו.
- 8 ירושלמי שבת טו.
- 9 זוהר בשלח מז, א.
- 10 ירושלמי, ברכות א